

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

жазылған Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің көлемдісі – К.е. Ескерткіш түркілер мекендеген Енисей өзенінің бойы мен қазіргі Моңғол Халық Республикасының астанасы Улан-Батордың батысындағы 400 километр жердегі Орхон өзені бойындағы Кошо-Цайдам ойпатында орналасқан. Оны алғаш тауып, ғылым әлеміне мәлімдеуші – орыс ғалымы Н.М. Ядринцев. 1890 жылдан бастап ескерткішпен танысып, зерттеу жұмысын жүргізгендер: түркітанушы ғалым В. Радлов (1901ж.), ағылшын консулы К.Кэмпель (1902ж.), француз саяхатшысы Де Ля Кост (1909ж.), ғалым В.Л. Котвич (1912 ж.), чех археологы Л.Иисль (1958ж.). К.е. пирамида тәрізді, биіктігі – 3,15 метр, ені – 1,24 метр, қалыңдығы – 0,41 метр. Ескерткіштің жоғарғы жағы бес бұрышты, қырларында айдаһардың суреттері мен қаған таңбалары бейнеленген. Екінші жағында ескерткіштің орнатылған күні – бірінші тамыз, 732 жыл деп жазылған. Тарихи жәдігердің көшірмесі 2001 жылы 18-мамырда Астанадағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінде орнатылған.

Күн және ай әріптері – араб тілінің жазуында кездесетін ерекше таңбалар. Бұл әріптер араб тілінде «*آي س مش فورح*» күн әріптері «хуруф шамсия» және ай әріптері «*آي رمق فورح*» «хуруф қамария» деген ұғымды білдіреді. Егер әл (ال) ден кейін қамария әріптерінің біреуі келсе, онда әл-дегі ләм әрпі суқунды болып айтылады. Қамария әріптері 14 әріп: *ء ب ج ح خ ع غ ف ق ك م و ي ة*. Егер әл (ال) ден кейін шәмсия әріптерінің біреуі келсе, ләм айтылмай одан кейінгі шәмсия әрпі шәддәлі оқылады. Шәмсия әріптері – 14 әріп: *ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ن*.

Күнгейленбейтін айқын жер – басқа дыбыстардың (үйлес дыбыстардың) әсері болмайтын, өзгеріске ұшырамай, дыбыстың өз қалпы көрінетін оқшау жер. Мысалы: *қоңған – қонған, жоңған – жонған, жаңған – жанған, көңген – конген, өңген – өнген, міңген – мінген, сеңген – сенген* т.с.с. сөздерде әсер етіп тұрған – “*ғ*” мен “*г*” дыбыстары. Олардың әсерінен құтылса болғаны, дүдәмәлдік жоғалады. Мәселен: “*қоныс*”, “*қондық*”, “*жону*”, “*жондым*”, “*жаным*”, “*жанды*”, “*көніп*”, “*көнді*”, “*өніс*”, “*өнім*”, “*мініп*”, “*мініс*”, “*сеніп*”, “*сенім*”, “*күнде*”, “*күндік*” дегенде, дүдәмәлдік жоғалып, “*ң*” емес, “*н*” екені ап-анық көрініп тұр.

Күнгейленген дыбыс – қандай да бір дыбыстың жанындағы басқа дыбыстардың (үйлес дыбыстардың) әсерімен (ілгерінді ықпал, кейінді ықпал) өзгеруі. Мысалы: *Тасқынбай – Тасқымбай, қонған – қоңған, жонған – жоңған* т.с.с.

Күнгейлеп тұрған дыбыс – қандай да бір дыбыспен қатар келудің нәтижесінде ол дыбысқа ықпал етіп, өзгертіп жіберетін дыбыс. Мысалы: “*қазан ашышы*”, “*нан кешші*”, “*көссіз көбелектей*”, “*ішілер ізіне түсті*” т.с.с.

Күрд жазуы – күрд тілінің (тілдерінің) жазуы. Күрдтерде бірыңғай жазу жоқ. Қазіргі уақытта К.ж. үшін араб және латын тілі негізіндегі әліпбилер пайдаланылады. Араб жазуын сорани тілі (диалект) үшін Ирак және Иран күрдтері пайдаланады. Сондай-ақ, курмандж тіліне арналған К.ж. латынның 3 түрі бар: Түркі (31 әріп). Түркия мен Әзірбайжанда пайдаланылады; Сириялық (33 әріп). Сирияда пайдаланылады; Күнгей Кавказ (39 әріп). Грузия мен Арменияда пайдаланылады.